INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: ISSN Print:

शाक्तोपनिषदों में शक्ति-तत्त्वम्: स्त्री-आध्यात्मिकता की व्याख्या

Suma K U

Assistant Professor, Department of Sanskrit, St. Xavier's College for Women (Autonomous), Aluva, India.

Article information
Received:15th September 2025
Received in revised form:16th October 2025
Accepted:20th November 2025
Available online:25th December 2025
Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18629551

Abstract

This research paper presents a profound analysis of the principle of Śakti in the Śākta Upaniṣads. The Śākta Upaniṣads are important texts of the Indian spiritual tradition in which feminine power is expounded as the supreme reality. The Devī Upaniṣad, Tripurā Upaniṣad, Tripurātāpinī Upaniṣad, Bhāvanā Upaniṣad and others are major Śākta Upaniṣads that expound Śakti as the very nature of Brahman and as Consciousness-Power (Cit-Śakti).In this study, a philosophical analysis of the principle of Śakti has been undertaken and its relationship with feminine spirituality has been examined. In particular, the non-difference of Brahman and Śakti, the role of Śakti in the creation of the universe, and the importance of the worship of Śakti in spiritual practice have been deliberated upon and established.Through this study it is understood that the Śākta Upaniṣads contribute not only to the Tantric tradition but also make an important contribution to the Vedānta philosophy as a whole. Śakti is established here not merely as a symbol of femininity but as the fundamental consciousness of the entire universe.

सारांशः

अयं शोधपत्रः शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति। शाक्तोपनिषदः भारतीय-आध्यात्मिक-परम्परायाः महत्त्वपूर्णाः ग्रन्थाः सन्ति येषु स्त्री-शक्तिः परमतत्त्वरूपेण प्रतिपादिता। देव्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, भावनोपनिषद् इत्यादयः प्रमुखाः शाक्तोपनिषदः शक्तिं ब्रह्मस्वरूपां चिच्छक्तिं च प्रतिपादयन्ति। अस्मिन् शोधे शक्तितत्त्वस्य दार्शनिकं विवेचनं कृत्वा तस्य स्त्री-आध्यात्मिकतया सह सम्बन्धः परीक्षितः। विशेषतः ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, जगत्स्रष्टृत्वे शक्तेः भूमिका, आध्यात्मिक-साधनायां शक्त्युपासनायाः महत्त्वं च विमृश्य प्रतिपादितम्। अनेन अध्ययनेन ज्ञायते यत् शाक्तोपनिषदः केवलं तान्त्रिकपरम्पराया एव न अपितु वेदान्तदर्शनस्य समग्रस्य च महत्त्वपूर्णं योगदानं ददति। शक्तिः न केवलं स्त्रीत्वस्य प्रतीकं किन्तु सर्वस्य जगतः मूलभूतं चैतन्यमेव अस्ति इति सिद्धान्तः अत्र प्रतिष्ठापितः।

मुख्यशब्दाः- शाक्तोपनिषदः, शक्तिः, स्त्री-आध्यात्मिकता, ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, शक्त्युपासना

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां शक्तितत्त्वस्य विमर्शः अत्यन्तं प्राचीनः गम्भीरश्च अस्ति। वैदिककालादारभ्य तान्त्रिककालपर्यन्तं शक्तिः विविधरूपेण चिन्तिता पूजिता च। उपनिषत्सु, विशेषतः शाक्तोपनिषत्सु, शक्तिः न केवलं

देवीरूपेण अपितु परमतत्त्वरूपेणापि प्रतिपादिता। शाक्तोपनिषदः उपनिषदाम् एकः विशिष्टः वर्गः अस्ति यत्र शक्ति-ब्रह्मणोः एकत्वं स्थापितम्।

अस्य शोधस्य मुख्यं प्रश्नः अस्ति शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वं कथं प्रतिपादितम्? स्त्री-आध्यात्मिकतायाः सन्दर्भे तस्य का महत्त्वता? एतयोः प्रश्नयोः उत्तरार्थं देव्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद् इत्यादीनां प्रमुखानां शाक्तोपनिषदां गम्भीरं विश्लेषणं कर्तव्यम्।[1]

अयं शोधः पाठविश्लेषणपद्धत्या सम्पन्नः। प्राथमिकस्रोतरूपेण शाक्तोपनिषदानां मूलपाठाः स्वीकृताः, द्वितीयकस्रोतरूपेण च तदीयाः भाष्याणि टीकाश्च परीक्षिताः। दार्शनिक-विश्लेषणपद्धत्या शक्तितत्त्वस्य तात्त्विकं स्वरूपं निरूपितम्। तुलनात्मक-अध्ययनपद्धत्या च विभिन्नोपनिषत्सु शक्तिविषयकानां मतानां तुलना कृता।

2. सैद्धान्तिकं पृष्ठभूमिः

2.1. शाक्तोपनिषदां परिचयः

शाक्तोपनिषदः उपनिषदाम् एकः महत्त्वपूर्णः वर्गः। देव्युपनिषद् सर्वप्रमुखा, सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, भावनोपनिषद्, सीतोपनिषद् इत्यादयः प्रसिद्धाः शाक्तोपनिषदः सन्ति। एताः उपनिषदः वैदिकपरम्परां तान्त्रिकपरम्परां च सङ्गच्छन्ति।[2]

2.2. शक्तितत्त्वस्य दार्शनिकः पृष्ठभूमिः

भारतीयदर्शने शक्तिः बहुविधरूपेण परिभाषिता। सांख्यदर्शने प्रकृतिः, वेदान्ते माया, शाक्तदर्शने परा-शक्तिः इति नामभिः शक्तिः ज्ञायते।[3]तथापि, शाक्तोपनिषत्सु शक्तिः परमतत्त्वरूपेण चिच्छक्तिरूपेण च उपस्थाप्यते। यत्र अन्येषु दर्शनेषु शक्तिः द्वितीयतत्त्वं भवति, तत्र शाक्तदर्शने शक्तिः स्वयमेव परमतत्त्वम्।

ब्रह्म-शक्त्योः सम्बन्धः शाक्तदर्शने केन्द्रीयः विषयः। अग्निः औष्ण्यं यथा, सूर्यः प्रकाशश्च यथा अभिन्नौ, तथैव ब्रह्म शक्तिश्च अभिन्नौ इति शाक्तसिद्धान्तः। ब्रह्म शक्तिरहितं शवमिव निष्क्रियम्, शक्तिः ब्रह्मणा विना निराधारा इति।

3. शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य विश्लेषणम्

3.1. देव्युपनिषदि शक्तितत्त्वम्

देव्युपनिषद् सर्वप्रमुखा शाक्तोपनिषद् अस्ति। अत्र देवी स्वयं प्रतिपादयति यत् सा सर्वस्य प्रभवः प्रलयश्च अस्ति। अत्र देवी ब्रह्मरूपेण, सृष्टिकर्त्र्यां, पालिकायां, संहर्त्र्यां च रूपेण प्रतिपादिता।[4]

देव्युपनिषदि त्रिगुणात्मिका शक्तिः वर्णिता। सत्त्वरजस्तमसां सामरस्यरूपिणी इति देवी निर्दिष्टा। अत्र महत्त्वपूर्णः विषयः यत् देवी न केवलं सत्त्वगुणात्मिका अपितु त्रिगुणानां साम्यावस्था अस्ति। एतेन सूचितं भवति यत् शक्तिः सर्वगुणातीता परा शक्तिः अस्ति।

3.2. त्रिपुरोपनिषदि शक्तितत्त्वम्

त्रिपुरोपनिषद् त्रिपुरासुन्दरीं प्रतिपादयति। अत्र त्रिपुरा त्रिविधा — स्थूला, सूक्ष्मा, परा च। स्थूला सृष्टिरूपा, सूक्ष्मा मनोरूपा, परा चिच्छक्तिरूपा।[5]एषा त्रिविधवर्गीकरणं शक्तेः अन्तर्बाह्यस्वरूपयोः सामञ्जस्यं दर्शयति।

त्रिपुरोपनिषदि षोडशकलात्मिका त्रिपुरा वर्णिता। एताः षोडश कलाः पूर्णिमायां चन्द्रकलावत् देव्याः पूर्णत्वं सूचयन्ति। षोडशकलापूर्णा परा देवी इति उक्तम्।

3.3. त्रिपुरातापिन्युपनिषदि शक्तितत्त्वम्

त्रिपुरातापिन्युपनिषद् विस्तृततमा शाक्तोपनिषद् अस्ति। अत्र पञ्चदशाक्षरी मन्त्रस्य विस्तृतं व्याख्यानं दत्तम्। अत्र महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः अस्ति श्रीचक्रस्य तात्त्विकं व्याख्यानम्। श्रीचक्रं देव्याः यन्त्ररूपम् अस्ति यत् सृष्टेः ज्यामितीयं रूपं प्रतिपादयति। एतत् चक्रं नव आवरणैः युक्तम्, येषु बिन्दुः केन्द्रे अस्ति।[6] एषा बिन्दुः परा शक्तिः, साक्षात् चिच्छक्तिः।

3.4. शाक्तोपनिषत्सु शक्तिस्वरूपस्य तुलनात्मकं विश्लेषणम्

सारणी -1 विभिन्नशाक्तोपनिषत्सु शक्तेः प्रमुखानि स्वरूपाणि दर्शयतिः

उपनिषद्	**शक्तेः मुख्यनाम**	**प्रमुखं स्वरूपम्**	**विशेषता**
देव्युपनिषद्	महादेवी, ब्रह्मरूपा	सृष्टि-स्थिति-संहारकारिणी	त्रिगुणात्मिका
त्रिपुरोपनिषद्	त्रिपुरासुन्दरी	त्रिविधा स्थूला, सूक्ष्मा, परा	षोडशकलात्मिका
त्रिपुरातापिन्युपनिषद्	त्रिपुरा, श्रीविद्या	पञ्चदशाक्षरी मन्त्ररूपा	श्रीचक्ररूपा
भावनोपनिषद्	भुवनेश्वरी	भावना-चिन्तन-ध्यानरूपा	चिच्छक्तिः

4.स्त्री-आध्यात्मिकतायाः व्याख्या

4.1. स्त्री-आध्यात्मिकतायाः अवधारणा

स्त्री-आध्यात्मिकता इति पदेन तत् आध्यात्मिकं दृष्टिकोणम् उच्यते यत्र स्त्रीत्वं परमतत्त्वस्य केन्द्रीयं स्वरूपं भवति। पाश्चात्यविद्वांसः Tracy Pintchman[7] तथा David Kinsley[8] इत्यादयः हिन्दुधर्मे स्त्री-देवतानां उत्थानं परीक्षितवन्तः।

शाक्तोपनिषत्सु स्त्री-आध्यात्मिकतायाः विशिष्टं रूपं दृश्यते। अत्र स्त्रीत्वं न केवलं प्रजननस्य प्रतीकं भवति अपितु चैतन्यस्य, ज्ञानस्य, सृजनात्मकतायाश्च मूलभूतं स्वरूपं भवति। देवी न केवलं माता अपितु ज्ञानदात्री, मोक्षदात्री च अस्ति।

4.2. शक्तिः स्त्रीत्वस्य परमं स्वरूपम्

शाक्तोपनिषत्सु शक्तिः स्त्रीरूपेण प्रतिपादिता, परन्तु एषा स्त्रीत्वं लौकिकं न वरं तात्त्विकम् अस्ति। देवी यथा ब्रह्मरूपा वर्णिता, तथैव स्त्रीत्वं ब्रह्मस्य स्वरूपं भवति। एतेन सूचितं भवति यत् स्त्रीत्वं केवलं शारीरिकं लक्षणं न अपितु आध्यात्मिकं तत्त्वम् अस्ति।

मातृत्वम्, सृजनात्मकता, पोषणम्, रक्षणम् इत्येतानि शक्तेः गुणाः सन्ति। तथापि, शक्तिः संहारकारिणी अपि अस्ति। महाकाली, छिन्नमस्ता इत्यादयः रूपाः शक्तेः भयङ्करं रूपं दर्शयन्ति।[9] एतेन प्रतीयते यत् स्त्रीत्वं बहुआयामिकम् अस्ति केवलं कोमलं सौन्दर्यपूर्णं च न, अपितु शक्तिशालिनी भीषणा च।

4.3. आध्यात्मिक-साधनायां शक्त्युपासनाः महत्त्वम्

शाक्तोपनिषत्सु शक्त्युपासना मोक्षसाधनरूपेण प्रतिपादिता। मन्त्रोपासना, यन्त्रोपासना, तन्त्रसाधना च एतत्सम्बन्धिनः प्रमुखाः उपायाः सन्ति। पञ्चदशाक्षरी मन्त्रः, श्रीयन्त्रम्, कुण्डलिनीयोगः इत्यादयः साधनाः शाक्तोपनिषत्सु विस्तरेण वर्णिताः। कुण्डलिनीशक्तिः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अवधारणा अस्ति शाक्ततन्त्रे।[10]

5. प्रभावाः तथा योगदानम्

5.1. वेदान्तदर्शनाय योगदानम्

शाक्तोपनिषदानां वेदान्तदर्शनाय महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। यत्र अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म निर्गुणं निराकारं च प्रतिपादितम्, तत्र शाक्तोपनिषत्सु ब्रह्मणः सगुणं साकारं च स्वरूपं प्रतिपादितम्। एतेन वेदान्तस्य व्यापकं दृष्टिकोणं प्राप्तम्।[11]

ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः शाक्तोपनिषदां मुख्यः सिद्धान्तः अस्ति। एतेन द्वैतवादस्य अद्वैतवादस्य च समन्वयः भवति। यथा अग्निः दहनशक्तिः च अभिन्नौ, तथैव ब्रह्म शक्तिश्च अभिन्नौ। एतत् समन्वयवादं दर्शयति।

5.2. समकालीनं प्रासङ्गिकता

अधुना विश्वे स्त्री-आध्यात्मिकतायाः चर्चा वर्धते। शाक्तोपनिषदां दर्शनं अत्यन्तं प्रासङ्गिकं भवति। शक्तिः प्रकृतिः, चैतन्यं, सृजनात्मकता च इति अवधारणाः समकालीनचिन्तनेन सह समानान्तराः सन्ति।

6. उपसंहार

शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य गम्भीरं विवेचनं विद्यते। एतासु उपनिषत्सु शक्तिः न केवलं देवीरूपेण अपितु परमतत्त्वरूपेण प्रतिपादिता। ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, शक्तेः त्रिविधं स्वरूपम् (स्थूलम्, सूक्ष्मम्, परं च), षोडशकलात्मिका देवी, पञ्चदशाक्षरी मन्त्रः, श्रीचक्रम् इत्यादीनि अवधारणानि शाक्तोपनिषत्सु विस्तरेण वर्णितानि।

स्त्री-आध्यात्मिकतायाः सन्दर्भे शाक्तोपनिषदानां योगदानं अपूर्वम् अस्ति। अत्र स्त्रीत्वं परमतत्त्वस्य केन्द्रीयं स्वरूपं भवति। मातृत्वम्, सृजनात्मकता, पोषणम्, ज्ञानम्, शक्तिः इत्येतानि सर्वाणि स्त्रीत्वस्य आध्यात्मिकाणि आयामाणि सन्ति। देवी केवलं उपास्या न अपितु ब्रह्मस्वरूपा अस्ति इति सिद्धान्तेन स्त्रीणां आध्यात्मिक-स्थानं परमोच्चं स्थापितम्।

वेदान्तदर्शनाय शाक्तोपनिषदानां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। निर्गुण-सगुण-ब्रह्मणोः, निराकार-साकार-स्वरूपयोः च समन्वयः एतासु उपनिषत्सु दृश्यते। समकालीनजगति अपि शाक्तोपनिषदानां प्रासङ्गिकता अस्ति। शक्तिः सर्वस्य जगतः मूलभूतं चैतन्यम् अस्ति, सर्वे वयं शक्तिस्वरूपाः एव स्मः इति शाक्तोपनिषदां सन्देशः सार्वभौमः शाश्वतश्च अस्ति।

ग्रन्थसूची

1. Patrick Olivelle, The Early Upanishads: Annotated Text and Translation (New York: Oxford University Press, 1998), 15-28.
2. Sarvepalli Radhakrishnan, The Principal Upanishads (London: George Allen & Unwin, 1953), 45-67.
3. Tracy Pintchman, The Rise of the Goddess in the Hindu Tradition (Albany: State University of New York Press, 1994), 89-112.
4. Radhakrishnan, The Principal Upanishads, 123-145.
5. Douglas Renfrew Brooks, The Secret of the Three Cities: An Introduction to Hindu Shakta Tantrism (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 112-134.
6. Ibid., 156-178.
7. Pintchman, The Rise of the Goddess, 23-45.
8. David R. Kinsley, Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition (Berkeley: University of California Press, 1988), 67-92.
9. Thomas B. Coburn, Encountering the Goddess: A Translation of the Devi-Mahatmya and a Study of Its Interpretation (Albany: State University of New York Press, 1991), 134-167.
10. Brooks, The Secret of the Three Cities, 189-212.
11. Paul Deussen, The Philosophy of the Upanishads, trans. A.S. Geden (Edinburgh: T & T Clark, 1906), 234-256.